

Nedim Rabić

Institut za historiju - Univerzitet u Sarajevu

nedimrabic@gmail.com

NAJSTARIJI PODACI O STEĆCIMA U SJEVERNOJ BOSNI: HRONOLOGIJA I KONTEKSTUALIZACIJA

Apstrakt: U radu se ukazuje na jedan, u historiografiji o stećcima zanemaren spis iz 1725. godine. Riječ je o izvještaju načinjenom nakon uspostave granice između Habsburške monarhije i Osmanskog carstva kao rezultata Požarevačkog mirovnog sporazuma 1718. godine. Iako veoma štur, ovaj spis nedvojbeno ukazuje na postojanje nekropole stećaka u Bijeljini ili njenoj neposrednoj blizini kao i na području naselja Kobaš na Savi. Ovi podaci predstavljaju drugi najstariji spomen stećaka u pisanim izvorima, nakon spomena u putopisu Benedikta Kuripešića 1530., te sami po sebi zaslužuju pažnju. Iznesene su indicije da bi se ovi spomenici, ili barem dio njih, mogao odnositi na „senzacionalno“ otkriće stećaka u temeljima porušene Atik džamije u Bijelini 2002. godine.

Ključne riječi: stećci, Bijeljina, Bosna, Sava, Požeravački mir, Habsburška monarhija, Osmansko carstvo, Vlasi, Kobaš

Abstract: This paper emphasizes an importance of the document from 1725, which was so far neglected in the historiography of the Bosnian medieval tombstones - stećci. It is a report written after the establishment of the border between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire as a result of the Treaty of Passarowitz in 1718. Although very brief, this document undoubtedly indicates the existence of a necropolis of stećci-tombstones in Bijeljina, or its immediate vicinity, as well as in the area of the settlement of Kobaš on banks of the river Sava. After the mention of stećci in the travelogue of Benedikt Kuripešić in 1530, these data represent the

second oldest mention of these medieval tombstones in written sources, and per se deserve attention. There are indications that the monuments mentioned in this report, or at least some of them, could be linked to those stećci that were “sensationaly” discovered in 2002 at the foundations of the demolished Atik mosque in Bijeljina.

Keywords: stećci-tombstones, Bijeljina, Bosna, Sava, Treaty of Passarowitz, Habsburg Monarchy, Ottoman Empire, Vlachs, Kobaš

I

Nakon završetka rata između Habsburške monarhije i Venecije protiv Osmanskog carstva tokom 1716. i 1717. godine, sklopljen je mir u šatoru pored Požarevca 21. jula 1718.¹ Ovim sporazumom, u historijskoj literaturi poznatim kao Požarevački mir, okončan je rat tokom kojeg je Habsburškoj monarhiji pripojen Temišvarski banat, istočni Srijem, dio Srbije do Čuprije i Paraćina, Oltenija (zapadni dio Vlaške), a u Bosni pojas južno od rijeke Save u dužini od 10 do 20 kilometara, dok je Venecija zauzela dio Dalmacije s Imotskim i Vrgorcem.² Rijeka Sava je ovim mirom postala u potpunosti habsburški posjed. Veći dio ovog uspješnog teritorijalnog proširenja Habsburgovaca, tačnije, svi osvojeni posjedi južno od Save i Dunava biće poništeni Beogradskim mirom 1739.³ Među-

1 O Požarevačkom miru postoji veliki broj radova, ovdje ćemo navesti samo neke: Д. М. Павловић, *Пожаревачки мир* (1718. г.), *Летопис Матице српске*, књ. 207, св. III, Нови Сад, 1901.; Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 169-1718*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, 189-235; Požarevačkom miru u cjelini je posvećen zbornik radova *The Peace of Passarowitz, 1718*, ur. Charles Ingrao, Nikola Samardžić i Jovan Pešalj, Purdue University Press – West Lafayette, Indiana, 2011. i posebno rad Enesa Pelidije u istoj publikaciji, E. Pelidija, *The Influence of the Peace of Passarowitz on Bosnia*, u: *The Peace of Passarowitz*, 111-130. Širu sliku o austrijsko-osmanskim ratovima i mirovnim ugovorima nudi Michael Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797*, Routledge, New York, 2013. Požarevački mirovni ugovor iz osmanske perspektive analizira Hüseyin Onur Ercan, „Tyrk will frid“. Der Friede von Passarowitz aus osmanischer Sicht, u: *Herrschaftspraktiken und Lebensweisen im Wandel. Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, ur. Stefan Seitschek, Elisabeth Lobenwein i Josef Löfler, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2020, 45-66.

2 Drago Roksandić, *Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine*, *Ekonomska i eko-historija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 3, Zagreb, 2007, 62-82.

3 E. Pelidija, *Bosanski ejalet*, 256; Боро Бронза, *Аустријска политика према простору Босне и Херцеговине 1699 – 1788*, Филозофски факултет, Бања Лука, 2012, 204-207.

tim, nastojanje da se utvrdi precizno razgraničenje proisteklo iz Požarevačkog mira na području Sjeverne Bosne, rezultiralo je sačinjavanjem detaljnog izvještaja o razgraničenju južno od rijeke Save s mnoštvom toponomastičkih informacija. Jedan od tih podataka odnosi se na područje Bijeljine (vidi prilog na kraju rada op. a.) koja je u cjelini, zajedno sa okolnim područjem, tokom pregovora došla pod austrijsku vlast iako nije bila osvojena,⁴ a pod habsburškom vlašću ostat će do potpisivanja Beogradskog mira 18. septembra 1739.⁵

Podaci koji su predmet analize u ovom radu nalaze se u spisu geografsko-ekonomskog karaktera koji se čuva u Austrijskom državnom arhivu – Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA).⁶ Dijelovi ove opširne dokumentarne građe objavljeni su u Glasniku Zemaljskog muzeja 1907. i 1908. godine u četiri nastavka, a priredio ih je, tada mladi austrijski arhivista i uposlenik gore navedenog arhiva – Gustav Bodenstein.⁷ Za našu temu od značaja je spis „Beschreibung über daß recuperirte Bosnien am Sau-Strohm, waß nemblich an Sessionen undt anderen gründen besetzt und Cultivirt wird, auch anjetzo sich annoch öd befindet. pro

-
- 4 Bijeljina se izričito spominje u drugom članu mirovnog ugovora, prevod Augustina Pavlovića sa latinskog izvornika, Milan Kruhek – Augustin Pavlović, Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira, *Croatica christiana periodica* 15, Zagreb, 1991, 130; Neprecizni navod oko njene pripadnosti iz trećeg člana bio je predmet spora između generala Petrascha s jedne i bosanskog beglerbega Mustafa-paše i zborničkog sandžakbega pa se posao oko utvrđivanja granice zbog toga otegao. Enes Pelidija, *Bosanski ejalet*, 255-256. Detaljne pregovore o statusu Bijeljine nalaze se u Gustav Bodenstein, Povijest naselja u Posavini god. 1718.-1739, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 19, Sarajevo, 1907, 589-591.
- 5 Hamdija Kreševljaković – Hamdija Kapidžić, Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća, *Istorijsko-pravni zbornik*, sv. 3–4, Sarajevo, 1950, 247-260; Richter tvrdi da se to desilo tek 2. marta 1741. godine kada se „u jednoj naknadnoj pogodbi“ odlučilo na prostoru od Drine do Une uspostaviti granicu iz Karlovačkog mira što znači da će Osmanskom carstvu ponovo pripasti uski pojas s desne strane Save uključujući i Bijeljину. Eduard Richter, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 17, Sarajevo, 1905, 307.
- 6 Ovaj spis je zaveden pod signaturom: AT-OEStA/FHKA AHK HFU Akten 1319. Stara signatura, koju je G. Bodenstein koristio, je 14916. Spomenimo još da je pažnju priređivača na ovaj spis skrenuo još Lajos Thallóczy i preporučio mu da ga zbog njegove velike vrijednosti objavi. G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini, 575.
- 7 Mi smo se koristili izdanjem G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini, 155-190, 359-389. Potpisan je u Osijeku 18. oktobra 1725. od dvije ličnosti, a imena im navodimo sa titulama, kao što stoji u priređenom tekstu izvornika: "Ardembezgy von dem löbl. Regiment General-Feldzeugmeister graf von Daun Friedrich i Peter Vogts kais. Cameral-Propvisor und dreysziger". Isto, 389.

Anno 1725.“ (u daljem tekstu „Opis naselja u Posavini“ ili „Opis“) koji je nastao kao rezultat preciznog razgraničenja zaraćenih strana i pruža obimnu toponomastičku građu koja daleko nadmašuje sve slične izvore toga doba za područje današnje Bosne i Hercegovine.

Tokom prikaza svih naselja i njihovih prirodnih odlika južno od rijeke Save autor je prilikom opisa Bijeljine zapisao: „ansonsten seint noch vielle Kirchen alhier gewesen, von welchen aber nichts alß die freydhöff und die umb die gräber gelegte quadersteine zu sehen seint.“⁸ U slobodnom prevodu: „inače je još puno crkava⁹ baš ovdje bilo, od kojih se međutim ništa više ne vidi osim groblja i oko grobova položenih kamenova u obliku kvadra.“

Autor „Opisa“ koristi riječ u množini „quadersteine“, u slobodnom prevodu: „kamenje u obliku kvadra.“ „Quader“ zapravo označava geometrijski oblik kvader, tj. pravougli paralelopiped. Međutim kad god se u starijoj literaturi govori o kamenim oblicima sa „quader,“ misli se prvenstveno na taj oblik, a podrazumijeva se da je u pitanju klesani kamen.¹⁰ Alberto Fortis, samo četvrt stoljeća kasnije, koristi pojam „paralelopiped“ za isti opis: „Per la maggior parte sono que' massi enormi di figura parallelepipedo, e assai bene spianati.“¹¹ Grobni spomenici takvog oblika nedvojbeno ukazuju na stećke koji su kako kaže Šefik Bešlagić „specifikum srednjovjekovne Bosne i Huma“ što znači da ne postoje slični spomenici u ovolikom broju i raznovrsnosti u bližem i daljem okruženju.¹² Uzimajući u obzir njihovu rasprostranjenost i postojanje nekoliko nekropola u okolini Bijeljine, pa i sjevernije od nje, možemo sa sigurnošću utvrditi da je austrijski sastavljač „Opisa“ vidio stećke dok je obilazio austrijsko-osmansko razgraničenje.

8 Isto, 381.

9 Upozoravamo da autor „Opisa“ džamije naziva turske crkve, a na jednom mjestu opisujući Brčko koristi i termin džamija (Gyamia), Isto, 375. U slučaju Bijeljine koristi izraz „türkische Kirchen“, a kada nešto niže spominje groblje upotrebljava samo izraz „Kirche“ što se u kontekstu može odnositi na džamiju ali i crkvu. Isto, 381.

10 Vidi natuknicu Quader, u: Harald Olbrich (ur.), *Lexikon der Kunst*. Vol. 5: Mosb-Q. Neubearb. Seemann, Leipzig, 1993.

11 Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, vol. 2, Venezia, 1774, 74; Prevod „te goleme stijene najvećim su dijelom paralelopipednog oblika.“ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, s talijanskog preveo Mate Maras, Zagreb, 1984, 193.

12 Šefik Bešlagić, *Oblici stećaka*, *Radovi ANUBiH XLIII*, Sarajevo, 1972, 173.

Forma spisa je takva da autor ne pruža opširne opise kao što to čine putopisci u svojim djelima iz 18. stoljeća. Svrha njegovog izvještaja je da se opiše zatečeno stanje i utvrdi vojni kapacitet za odbranu granice. Ovaj vojnostrateški aspekt spisa, nije dakle ni omogućavao iscrpnije informacije o stećcima. Sama informacija o grobljima oko kojih se ne vide sakralne građevine je također indicija da se radi o stećcima. Kao da se očevidac čudio što se na grobljima ne nalazi neki objekt namijenjen za tu svrhu poput manje crkve ili kapele, kao što je navikao da to vidi u okruženju iz kojeg potiče, pa je zbog toga i napisao da je zatekao samo spomenike u obliku kvadra. U literaturi o stećcima koristi se nekoliko naziva za spomenike ovog oblika: kamen (Đ. Stratimirović), tumba (Ć. Truhelka), sanduk (P. Kaer, V. Ćurčić, A. Benac, Š. Bešlagić i dr).¹³ Najrasprostranjeniji i prema posljednjoj sistematskoj klasifikaciji Šefika Bešlagića možemo reći i najprihvatljiviji naziv u nauci je sanduk. Ovaj oblik je najbrojniji i najraznovrsniji.¹⁴ Bijeljinski stećci uglavnom pripadaju skupini sanduka i sljemenjaka i uklapaju se u opis naveden u izvoru.¹⁵

II

Jedna od ambivalentnosti bosanske historije srednjeg vijeka je što se njeni, danas najpoznatiji i najbrojniji materijalni ostaci – od sredine 19. stoljeća poznati kao stećci – u srednjovjekovnim izvorima uopće ne spominju. Hiljade prašnjavih, uglavnom teško čitljivih listova, iz debelih tomova dubrovačkog notarijata ne spominju ove neobične nadgrobne spomenike niti jednom riječju. Stoga su prvi podaci o stećcima kao i kontekst u koji su smješteni od neprocjenjivog značaja.¹⁶ Da slovenski diplomata Benedikt Kuripešić, na svom putu prema Carigradu 1530. godine, nije nedaleko od drumskog puta naišao na nekropolu Pavlovića pored Vlađevine u blizini Rogatice, prve podatke o stećcima bi tražili tek u drugoj polovini 18. stoljeća.¹⁷ S obzirom na njihovu brojnost pa i geograf-

13 Isto, 175-186.

14 Isto, 189.

15 Ovi stećci se čuvaju u Muzeju Semberije, odnosno dvorištu iza muzeja.

16 Up. Dubravko Lovrenović, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Rabić, Sarajevo, 2010², 26.

17 Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Beograd, 2001, 29-30; Bešlagić je u svojoj velikoj sintezi o stećcima skrenuo pažnju na jedan

sku razmještenost – nekropole sa najvećim brojem stećaka nalaze se uglavnom nedaleko od dalmatinske obale pa pomalo začuđuje da nisu privukli pažnju ranijih prolaznika koji bi ostavili zapis o njima.¹⁸

Nakon pustolovnog Slovenca, drugi spomen stećaka u historijskoj literaturi do sada se vezao za franjevca Gašpara Vinjalića iz 1746. godine kada u jednom pismu opisuje nekropolu u blizini Knina.¹⁹ Deset godina kasnije, Andrija Kačić Miošić, također franjevac ali i poznati pučki pjesnik, piše o stećcima u svom popularnom djelu „Razgovor ugodni naroda slovinskoga.”²⁰ Historiografski presjek prvih spomena stećaka završit ćemo sa Albertom Fortisom i njegovim putopisom iz sedamdesetih godina 18. stoljeća. Ovaj učeni Talijan je, obilazeći nekropole u okolini Makarske i Sinja, uz mnogo čuđenja opisivao njihove glavne karakteristike. On ih naziva velikim kamenjem „pod kojim spavaju kosti drevnih junaka.”²¹ Pored brojnosti, ornamentike i položaja Fortis se također dotiče i njihovog oblika kako smo maloprije izložili.

U dijalogu između posmatrača – nebitno bio on laik ili naučnik – i stećka, forme imaju presudnu ulogu. Nije stoga slučajno što se sredinom 18. stoljeća razvila vizualna umjetnost koja se oslanja na oblik monumenta.²² Susret prvih putopisaca sa stećcima, kao što smo vidjeli, je bio susret stranaca sa tzv. anonimnom umjetnošću. Ona se tada nije mogla na osnovu autorstva navedenog spomenika na odgovarajući način klasificirati, a naziv za te nadgrobne spomenike dosjetljivi posmatrači su morali sami dati i to na stranom jeziku. Domaći naziv za stećke iz 18. stoljeća i ranijeg vremena nije bio jedinstven, pa je od mjesta do mjesta korišten čitav niz naziva: kam, bilig, mramor, grob i dr., dok su se nekropole opisivale imenima grčko, rimsko, mađarsko, kaursko ili svatovs-

manje poznat putopis u kojem se opisuje poslanstvo iz 1532., dakle dvije godine poslije Kuripešićeve ekspedicije. Šefik Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982, 11. Ono je slijedeći očito sličnu rutu kao i ranije poslanstvo ponovo naišlo pored nekropole Pavlovića. Ovaj podatak se često previdi u historiografiji o stećcima mada pripada istom putopisnom kontekstu kao i Kuripešićev putopis, vidi: Petar Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku XVI veka, *Rad JAZU* 56, Zagreb, 1881, 200.

18 Vidi kartu rasprostiranja stećaka kod Š. Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, dodatak između 64. i 65. stranice.

19 Izvor je objavio Ferdo Sišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925, 694-695.

20 Prema Š. Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, 12, 166.

21 A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, 193.

22 Up. Klaus Niehr, *Die Kunst des Mittelalters II*, Beck, München, 2009, 8.

ko groblje. Putopisci ili stranci, koji su se iščuđivali prizorom ovih monolitnih kamenih spomenika koristili su rječnik iz geometrije pokušavajući na taj način što bolje opisati njihov izgled.²³

Kao što smo iz gore navedenih primjera mogli vidjeti, prvi podaci vezani za stećke vežu se za područja sa brojnim nekropolama. Međutim, to se za spomen stećaka koje tretiramo u ovom radu ne može reći, a razlog zbog čega nije dugo primijećen mogao bi i ležati u tome što se ovaj kraj inače ne dovodi u vezu sa ovom „kulturom smrti.“ Tek pronalaskom većeg broja spomenika tokom obnove porušene Atik džamije, Bijeljina je u pogledu rasprostranjenosti stećaka, dobila na značaju.

III

Ispostavit će se da je pauza za ručak u petak, 13. decembra 2002. i uvidajnost jednog radnika koji je radio na kopanju temelja, 1993. godine potpuno razorene Atik džamije, bila presudna za jednu od najvećih arheoloških senzacija u novijoj historiji Bosne i Hercegovine. Tom prilikom je pronađen veliki broj stećaka – oko 70 komada, od kojih 23 spomenika sadrže natpise. Pronađeni materijal je korišten u sekundarnoj namijeni pa je zbog toga i znatno oštećen. Evidentirani broj stećaka s natpisom je neuporediv sa bilo kojom drugom poznatom nekropolom. Unatoč teškoći u čitanju pronađeni pisani materijal je od velike važnosti za izučavanje prošlosti bijeljinskog kraja.²⁴

Na osnovu podataka iz natpisa nije moguće utvrditi gdje su se ovi spomenici prvobitno nalazili. Pretpostavlja se da su bili situirani u okolini džamije ili naselja, dok arheolog i kustos Muzeja Semberije Mirko Babić smatra da potiču iz sela Popovi i Batković.²⁵ Ne može se odrediti ni kada su ugrađeni u temelje džamije. Prema prikupljenim arheološkim podacima iz 2002. i 2003. godine, te analizi izvornog materijala iz 17. i 18. stoljeća utvrđeno je da su postojale tri

23 Š. Bešlagić, *Oblici stećaka*, 173.

24 Мирко Бабић – Гордана Томовић, Старосрпски натписи из Бијељине, *Мешовита грађа* (Miscellanea) 22, Београд, 2004, 81-104.

25 Исто, 82-83.

faze u izgradnji džamije.²⁶ Prva vremenska odrednica je 1580. godina, kada je selo Četvrtkovište – stariji naziv za Bijeljino – dobilo status kasabe, što znači da je pored pazarnog dana i godišnjeg sajma tada moralo imati džamiju kako bi se obavljala molitva petkom (džuma). Vrijeme između Požarvačkog (1718) i Beogradskog mira (1739) predstavlja drugu fazu, kada se smatra da je pretvorena u katoličku crkvu tokom austrijske prevlasti. Treća faza se računa od obnove ili ponovne izgradnje džamije sredinom 18. stoljeća do njenog potpunog uništenja 1993. godine.²⁷

Podatak iz 1725. godine na koji smo ukazali omogućava da se iznese hipoteza da su stećci kao sekundarni građevinski materijal upotrijebljeni u trećoj fazi gradnje, tj. nakon ponovnog pripajanja Bijeljine teritoriji Bosanskog ejaleta. Autor „Opisa“ je nesumnjivo očevidac, a opisujući prije svega tada razorenu Bijeljino kaže da su se u njenoj okolini nalazile crkve ili džamije od kojih ništa nije ostalo izuzev groblja i grobnih kamenova u obliku kvadra.²⁸ Austrijski časnik zapravo je zatekao grad u ruševinama. Od džamije je ostao samo jedan zid, a pored nje je još hamam bio vidljiv. Oko njih su početkom rata bili iskopani rovovi i podignute palisade (odbrambene strukture od drveta ili kamena), a džamija kao najmonumentalnija građevina je služila u odbrambene svrhe koju su graničari koristili kao zaklon. U vrijeme sastavljanja navedenog izvještaja, dakle skoro deceniju kasnije, rovovi i palisade više nisu postojali. Dvije spahijske kule su još uvijek bile vidljive iako znatno oštećene; od jedne je jedan zid bio čitav dok su oba objekta s južne strane uništena eksplozijom.²⁹

Naravno, nemoguće je pouzdano stećke, koje spominje ovaj izvještaj povezati sa spomenicima pronađenim u temeljima Atik džamije. Međutim smatramo da nije neosnovano postaviti hipotezu da su barem neki od stećaka, vidljivih u prvoj polovini 18. stoljeća, ako ne i veći broj njih, završili kao građevinski materijal tokom adaptacije devastirane centralne gradske džamije u Bijeljini.

26 Исто, 81, 83; Vidjeti i dio izvještaja tima koji je vršio iskopavanja na zvaničnoj stranici Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=872

27 Adem Handžić, Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku. Prilog istoriji naselja i islami-zacije u sjeveroistočnoj Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12-13 (1962-63), Sarajevo, 1965, 69.

28 Vidjeti napomenu 9.

29 G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini, 381.

Nameće se pitanje zašto su ti stećci nestali, a mogućih odgovora je nekoliko. Kao prvo, ne znamo koliko su dugo nakon 1725. godine još stajali na, recimo, izvornoj lokaciji ili lokacijama, drugo, za pretpostaviti je da se to desilo poslije Beogradskog mira (1739), kada je grad ponovo bio naseljen muslimanskim stanovništvom, a najkasnije 1758. godine jer su od ove godine sačuvane evidencije nekadašnje osmanske centralne vakufske uprave o Sulejmaniji džamiji u Bijeljini.³⁰ Velika razorenost grada kako svjedoči „Opis“ je također jedan od razloga zbog čega su stećci korišteni kao građevinski materijal. Korištenje nadgrobnih spomenika, kako stećaka, tako i nišana za izgradnju javnih građevina bila je rasprostranjena pojava.³¹ To je posebno došlo do izražaja jer je Bijeljina kraj koji je deficitaran sa kamenom, a posebno onom veličinom kamena koja se koristila za ove monumentalne nadgrobnje spomenike ili za gradnju objekata većih dimenzija.

Blizina gradu kao i ravničarski teren znatno je olakšao transport ovih spomenika do mjesta gradnje, bila to džamija ili neki drugi objekt. Treba imati na umu da je poslije velikih i iscrpljujućih ratova od kraja 17. stoljeća finansijska situacija bila nepovoljna za velike građevinske projekte, pa su vjerovatno i teškoće oko nabavke materijala bile presudne da se stećci počnu koristiti kao građevinski materijal. Spomenimo još i vremensku distancu kada su ovi spomenici podignuti i vremena kada su dislocirani, te kakav su utjecaj ostavili na kasnije generacije. Vjerovatno se još tada, posebno zbog migracija stanovništva, stvorila tradicija o stećcima kao o reliktima iz dalekog vremena.³² Desakralizacija stećaka je vidljiva i u zapažanjima A. Fortisa i njegovog opisa morlačkog ručka na groblju kada im je „jedan od tih grobova poslužio kao trepeza.“³³ Kako se iz nekoliko primjera

30 Adem Handžić kaže da je tokom boravka u Ankari, radeći u vakufskom arhivu u ovom gradu, nije uspio pogledati podatke iz ranijeg vremena, tako da je navedena godina za sada najranija od kada se spominje da je džamija u funkciji. Ovaj historičar je saopćio i podatak da je imam i hatib džamije bio izvjesni Jahja halifa od 1760. do 1764. godine što je još jedna informacija u prilog tezi da je centralna bijeljinska džamija ponovno izgrađena najkasnije tokom 1750-ih godina. A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine*, 69-70.

31 Otprilike u isto vrijeme, 1727. godine u svrhu izgradnje stare tvrđave u Sarajevu korišteni su nadgrobnji spomenici kao građevinski materijal i to spomenici svih konfesija. D. Sergejevski je na Žutoj tabiji „visoko na uglovima“ opazio uzidane stećke, Димитрије Сергеевски, *Археолошки налази у Сарајеву и околици, Гласник земаљског музеја НС 11*, Сарајево, 1947, 14.

32 Up. D. Lovrenović, *Stećci*, 2010, 29.

33 A. Fortis, *Put po Dalmaciji*, 193.

može vidjeti, 18. stoljeće je bilo vrijeme kada se veliki broj stećaka počeo koristiti kao pogodan građevinski materijal, a bijeljinske stećke je na osnovu ovog izvještaja dočekala ista sudbina.

IV

Srednjovjekovna historija Bijeljine i njene okoline je do prije nekoliko godina bila skoro potpuno nepoznata.³⁴ Iako je već duže vremena izvorni materijal bio objavljen i dostupan raspoloživi podaci nisu bili na adekvatan način interpretirani. Pa i najpoznatiji spomen Bijeljine iz 1446. godine iz Dubrovačkog arhiva, koji je sastavni dio historiografije o gradovima po svemu sudeći se ne odnosi na naselje nego na oblast.³⁵ Naselje na području današnje Bijeljine zvalo se tokom srednjeg vijeka i sve do prijelaza iz 16. u 17. stoljeća i dobijanja statusa kasa-be – Četvrtkovište.³⁶ Ovo naselje se razvilo na raskrsnici trgovačkih puteva koji su preko Podrinja i doline rijeke Spreče vodili dalje prema sjeveru na područje južne Ugarske, Iloka i Srijema.³⁷ Međutim, za razliku od naselja, izvorna podloga za bijeljinsko područje je prilično raznovrsna pa je utvrđeno da je u izvorima od 13. do kraja 15. stoljeća pod nazivom Beljin, Belin ili Belina kao i raznih latinskih varijacija (Bellen, Belyn, Bielina, Beligna, Bellina, Belina), postojala zemlja, kneštvo, arhidakonat, distrikt te nahija.³⁸

Iako znatan broj natpisa pronađenih 2002. godine u temeljima Atik džamije, nudi različite informacije o imenu pokojnika, njihovog društvenog statusa i topografije, za sada je bilo veoma malo pokušaja da se taj materijal iskoristi za

34 Sasvim novu sliku o području Bijeljine u srednjem vijeku nudi izuzetno značajan rad kojeg potpisuju Александар Крстић – Невен Исаиловић – Александар Јаковљевић, Б(и)јељин(а) – земља, кнештво, архиђаконат, дистрикт, нахија, *Историјски часопис* 66, Београд, 2017, 13-54.

35 Државни архив у Дубровнику (=DAD), *Lamenta de foris*, књ: XX, f. 71; Ур: Михаило Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955, 37; i ispravku navoda kod A. Крстић – Н. Исаиловић – А. Јаковљевић, Б(и)јељин(а) – земља, кнештво, архиђаконат, дистрикт, нахија, 32-33.

36 Спомиње се "oppidum Chetertekhel" који припада Теоцаку. Види: А. Крстић – Н. Исаиловић – А. Јаковљевић, Б(и)јељин(а) – земља, кнештво, архиђаконат, дистрикт, нахија, 30, 41.

37 Исто, 30.

38 Исто, 13-14.

historijsku kontekstualizaciju. Zbog nepostojanja drugih indikatora za datiranje „bijeljinskih stećaka“ jedini pristup koji je do sada urađen je morfološka analiza.³⁹ U radu kojeg potpisuju Gordana Tomović i Mirko Babić, njihov nastanak je, prema našem mišljenju pomjeren dosta rano, od sredine 14. do sredine 15. stoljeća. Dok se barem jedan spomenik pobliže hronološki ne kontekstualizira, što nije sasvim isključeno s obzirom na nekoliko imena koja su zabilježena kao i nekolicine topografskih informacija koje se mogu iščitati, ne može se sasvim pouzdano utvrditi iz kojeg vremena potiču. Drugi je problem što je prilikom datiranja ovih nadgrobnih spomenika morfološka analiza vršena na osnovu nereprezentativnih primjeraka poput natpisa monahinje Polihranije iz Veličana u Popovom polju s kraja 14. stoljeća, koji se kako geografski, tako i po pripadnosti potpuno drugačijoj klesarskoj školi teško može dovesti u vezu sa primjercima iz okoline Bijeljine, udaljene 350 km zračne linije.⁴⁰

Upoređujući bijeljinske stećke sa primjercima iz njihove neposredne okoline, odnosno geografski slične geostrateške rasprostranjenosti, uočavaju se dva važna saznanja koja se tiču njihove hronološke problematike, kao i njihovog porijekla. Kao prvo, velikom većinom, barem za one stećke koje se moglo koliko-toliko historijski kontekstualizirati, utvrđeno je da potiču iz druge polovine 15. stoljeća, a neki i iz 16. stoljeća. Kao druga osobenost se ističe da su ih podizali Vlasi koji su naselili sjeverna područja današnje Bosne i Hercegovine, odnosno Posavinu, a doselili su se nakon osvajanja srebreničke banovine i potiskivanja ugarskih posada sjeverno od Save.⁴¹ Prema najranijem popisu ovog područja iz 1533. godine najsjevernije administrativne jedinice Zvorničkog sandžaka, Bijeljina, Koraj i Gračac (od 1548. nazvana Nenavište) bile su najslabije naseljene nahije.⁴² Do narednog popisa prošlo je petnaest godina, pa se može ustanoviti da

39 M. Бабић – Г. Томовић, Старосрпски натписи из Бијељине, 81-104.

40 Najveći istraživač stećaka Šefik Bešliagić smatra da su postojala četiri pisarska centra: Centralni bosanski, drugi između Kladnja i Zvornika u istočnoj Bosni, u gornjem i srednjem toku Drine je bio treći, dok se četvrti pisarski centar prostirao na velikom području sjeverno od Majevice obuhvativši Lopare dopirući sve do Bijeljine. Š. Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, 480.

41 Види Шефик Бешлагић, Стећци Мајевице, Старинар 20, Београд, 1969, 11-22; Isti, *Novopronađeni natpis na stećku u Gornjoj Međedi kod Gradačca, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 11, Tuzla, 1975, 27-31; Isti, *Novopronađeni natpisi na stećcima, Naše starine* 12, Sarajevo, 1969, 140.

42 *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, preveo: Adem Handžić,

je 1548. godine naseljeno novo stanovništvo i da su rekolonizirane ranije opustjele mezre. Oko godine 1527. sačinjen je tzv. vlaški defter Zvorničkog sandžaka koji uz druge popise nudi vrijedne informacije o brojnom prisustvu Vlaha na području sjeveroistočne Bosne. Na osnovu tih podataka može se zaključiti da su Vlasi sačinjavali „najveći dio stanovništva u zvorničkom sandžaku.“⁴³ Na osnovu ovih osmanskih popisa može se utvrditi da su Vlasi koji su se doseljavali na područje Zvorničkog sandžaka bili pravoslavne vjere, a u svojim redovima su imali popove te su podizali i svoje bogomolje.⁴⁴ O mogućem vlaškom porijeklu bijeljinskih stećaka možda svjedoči i natpis izvjesnog Georgija Dobrihnića jer uz njegovo ime stoji „plemeniti Knežanin.“⁴⁵ Naime, na području Zvorničkog sandžaka Vlasi su bili podijeljeni u 20 knežina,⁴⁶ te je čitavo područje Bijeljine i drugih nahija bilo prožeto vlaškom organizacijom.⁴⁷ Adem Handžić navodi da da su Vlasi oko 1527. godine naseljavali 244 sela u 15 nahija.⁴⁸

Veza stećaka i Vlaha je obrađivana na nekoliko mjesta u historiografiji.⁴⁹ Međutim, najviše pažnje se posvećivalo nekropolama sa područja današnje

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Srpska akademija nauka i umjetnosti, Sarajevo, 1986, prema registru; Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 134.

43 Adem Handžić, Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka, *Članci i građa za istoriju istočne Bosne* 4, Tuzla, 1961, 109; Isti: *Tuzla i njena okolina*, 105; Milan Vasić, Knežine i knezovi timarlije u Zvorničkom sandžaku u XVI vijeku, *Godišnjak društva istoričara* 10, Sarajevo, 1959, 247-278; Opširna dokumentacija o Vlasima izložena je u posthumno objavljenom, doduše nesređenom djelu Nedim Filipović, *Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni – Zvornički sandžak*, u: Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Tešanj, 2005, 119-354.

44 Jelena Mrgić, *Северна Босна 13–16. век*, Историјски институт, Београд, 2008, 185.

45 Vidi M. Бабић – Г. Томовић, Старосрпски натписи из Бијељине, 97-99.

46 A. Handžić, Grad Šabac i njegova nahija, 109.

47 "Premda su u zvorničkom sandžaku fiskalne povlastice običnih vlaha bile dokinute 1533. godine, vlaško uređenje, tj. knežinske samouprave su i dalje razvijane. To stanovništvo sa knezovima i primničurima na čelu i poslije toga širilo se i naseljavalo gotovo prazna područja prema Savi, nahije Bijeljine, Nenašće (Gradačac) i Koraj." A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 108.

48 Adem Handžić, Grad Šabac i njegova nahija, 109.

49 Historiografski presjek o odnosu Vlaha i stećaka vidjeti kod Š. Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, 520-527. u kojem se skoro u potpunosti raspravlja o vlaškom porijeklu stećaka, kojoj se ovaj autor protivi. Ante Milošević, *Stećci i Vlasi*, Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture – Split, Split, 1991. tretira uglavnom spomenike sa područja Cetinske krajine. Esad Kurtović, Vlasi i stećci, *Slovo Gorčina* 35, Stolac, 2013, 79-83.

Hercegovine, dok je pitanje rasprostranjenosti stećaka koje su podizali Vlasi, nakon migracija s kraja 15. i tokom 16. stoljeća, na područje sjeverne i sjeveroistočne Bosne ostalo poprilično zamršeno.⁵⁰ Razlog tome je sigurno i tematska ambivalentnost u historiografiji jer se istraživači vlaške problematike uglavnom nisu bavili stećcima i obrnuto. Upravo su Vlasi bili sloj koji je najduže njegovao običaj klesanja i ukrašavanja stećaka do duboko u 16. stoljeće.⁵¹ Na osnovu gore iznesenih podataka iznosimo hipotezu da su „bijeljinski stećci“ ili barem najveći broj njih podizali Vlasi i da se hronološki vežu uz drugu polovinu 15. i prvu polovinu 16. stoljeća. Da bi se ta veza detaljnije istražila potrebno je znatno više prostora i mnogo šira literarna podloga koja bi pored historiografskih djela iz medievalistike i osmanistike morala obuhvatiti i rezultate arheoloških istraživanja, historije umjetnosti kao i paleografsku analizu natpisa.

V

Pored podatka o postojanju stećaka u bližoj okolini Bijeljine u „Opisu naselja u Posavini“ naišli smo na spomen groblja na još dva mjesta. U okolini Kobaša i sela Obarska nedaleko od Bijeljine, međutim samo za prvo mjesto postoje relativno sigurne indicije da je u pitanju nekropola sa stećcima. Kod drugog naselja škrti opis ne omogućava da se iznesu sigurne pretpostavke da su u pitanju ovi nagrobni spomenici.⁵² Ranije smo istakli da je sjeverno područje Bosne i Hercegovine dužinom rijeke Save siromašno stećcima, a u nekim prijeratnim općinama nisu uopće evidentirani.⁵³ To ne mora nužno značiti da ih tamo nije nikada ni bilo, s obzirom na razloge njihovog mogućeg nestanka, koje smo izložili u vezi „bijeljinskih stećaka.“

U blizini Kobaša, najvjerovatnije prema području Osovica (Ossovicza) autor „Opisa“ nabroja nekoliko uzvišenja ili brda, među kojima i „Silostap“ za kojeg kaže da se na njegovom vrhu još uvijek vide stari vlaški grobovi.⁵⁴ Da se pod

50 Vidi napomenu 41.

51 Šefik Bešlić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004, 187.

52 "(...) auf den freydhoff des wüsten dorffs Oborszka also das der weeg von Belina gegen Stitar rechter hand vorbeygehet. G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini, 176.

53 Šefik Bešlić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971, 41.

54 "(...) Silostap auf welchen in der spitze annoch alte wallachische gräber zu finden (...)" G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini, 176.

ovim terminom ne misli na groblje katolika ili pravoslavaca govori i terminologija autora „Opisa“ u kojem se pripadnici ovih dvaju konfesija precizno razlikuju od Vlaha.⁵⁵ Ovo je jedina referenca na Vlahe u cijelom spisu. Tekstualna stilizacija ovog spomena sugerira da se radi o veoma starom groblju još u tom vremenu, a interesantno je što se tada koristio termin vlaški grobovi, odnosno vlaško groblje. To bi značilo da je tradicija o vlaškoj prisutnosti kao i vezivanje ovog groblja za njih još uvijek bila živa početkom 18. stoljeća. Inače naziv „vlaško groblje“ nije tako često u topografiji stećaka, ali se može sresti u Dalmaciji i srednjoj Bosni.⁵⁶ Kobaš je pod osmansku vlast došao 1536. godine kao i okolna mjesta i tvrđave Dobor, Dubočac, Brod, Arki (Jaruge) i Novigrad.⁵⁷ Izvorni podaci o naseljavanju Vlaha u okolinu Kobaša i Dervente potiču iz sredine 16. stoljeća pa se može posumnjati da su Vlasi i u novoj sredini pokapali svoje umrle ispod stećaka, na isti način kao što su to činili u svojoj postojbini.⁵⁸

55 Primjer je "wird bewohnt von Catholisch und Schismatischen unterthanen," gdje se u istoj rečenici navedeni termini upotrebljavaju, Isti, 171.

56 Lokaliteti pod nazivom vlaško groblje nalaze se u Smokovljanima u blizini Stona i Gornjem Lukomiru, na južnim obroncima Bjelašnice, 18 km istočno od Konjica. Š. Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, 89, 330. Uporedi također i *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Sarajevo 1988, 58.

57 J. Мргић, *Северна Босна*, XI

58 „Već od početka turske vlasti ovo područje, kao graničarsko, bilo je dobrim dijelom naseljeno vlasima - stočarima, čija je služba u takvim područjima, tj. čuvanjem granice i rekognosciranjem u neprijateljskim područjima, već poznata.“ Adem Handžić, *Postanak i razvoj Dervente u XVI stoljeću. Prilog istoriji naselja u Bosni, Prilozi 10/2*, Institut za istoriju, Sarajevo 1974, 114-115. Vidi: Isti, *Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI v.*, u: Adem Handžić, *Studije o Bosni. Historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994, 10.

Zaključak

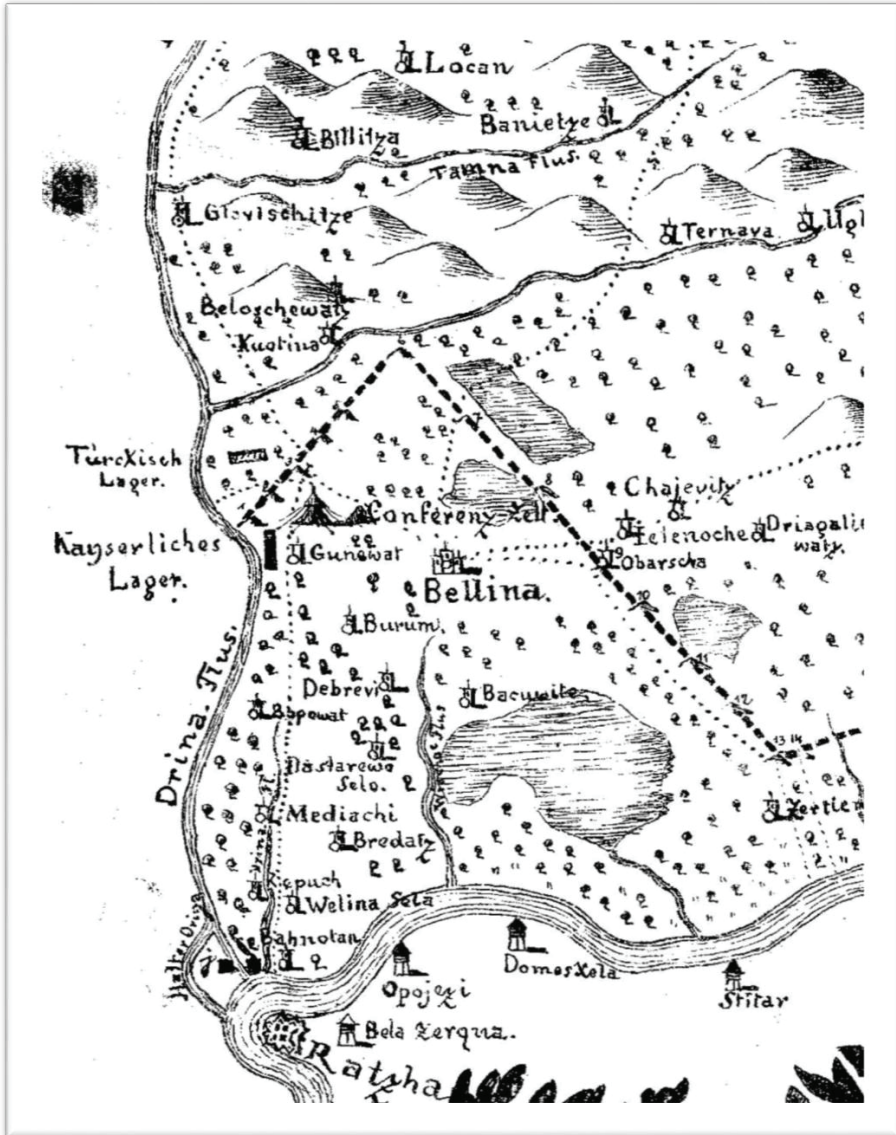
Rani spomeni stećaka predstavljaju važan doprinos u izučavanju ovih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika karakterističnih za područje srednjovjekovne Bosne i njenog bližeg susjedstva. Kako bi se ukazao na značaj ovih prvih vijesti o njihovoj prisutnosti, podaci koji su ovdje analizirani smješteni su u odgovarajući historiografski i historijski kontekst. Ovaj tekst potiče iz 1725. godine, a njegov autor je jedan austrijski službenik koji je na području sjeverne Bosne boravio zbog utvrđivanja stanja na razgraničenju između Habsburške monarhije i Osmanskog carstva. Ta granica je utvrđena sedam godina ranije zaključenjem tzv. Požarevačkog mirovnog ugovora iz 1718. godine. Pored obilja topografskog materijala koji taj izvor nudi, na dva mjesta su spomenuta groblja koja su u ovom radu prepoznata kao nekropole stećaka. Za to je ponuđena odgovarajuća argumentacija koja se oslanja na srednjovjekovnu i osmansku izvornu građu i historiografsku literaturu. Na kraju je iznijeta hipoteza da navedeni stećci imaju vlaško porijeklo i da se zapravo, u većoj ili manjoj mjeri radi upravo o spomenicima koji su pronađeni 2002. godine u temeljima ranije porušene Atik džamije u Bijeljini.

THE EARLIEST DATA ON THE MEDIEVAL THOMBSTONES STEĆCI IN NORTHERN BOSNIA: CHRONOLOGY AND CONTEXTUALISATION

Summary

Early mentions of stećci-tombstones in written sources represent an important contribution to the study of these medieval tombstones characteristic for the area of medieval Bosnia and its immediate neighborhood. In order to point out the significance of this oldest news of their presence, the data analyzed here are placed in an appropriate historiographical and historical context. The document which is analyzed in this paper dates from 1725, and its author was an Austrian official who visited the area of northern Bosnia to determine the situation

regarding the demarcation between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire. That border was determined seven years earlier by the conclusion of the so-called Passarowitz peace treaty from 1718. In addition to the abundance of topographic material that this source offers, also, on two occasions were mentioned the cemeteries, which in this paper we recognize as necropolises of the Bosnian medieval tombstones - stećci. This argument is backed with the appropriate argumentation based on medieval and Ottoman original material and historiographical literature. At the end, the hypothesis was offered that the mentioned stećci-tombstones have Vlach origin and that in fact, to a greater or lesser extent, they are precisely the monuments found in 2002. at the foundations of the previously demolished Atik mosque in Bijeljina.

Sl. 1. Karta razgraničenja iz 1718. godine. Isječak koji prikazuje Bijeljinu sa okolinom (porijeklo: G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini, 191-192.)

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori:

- Državni arhiv Dubrovnik (DAD):
serija: Lamenta de foris, knj: XX

Objavljeni izvori:

- Handžić, Adem, prev., *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Srpska akademija nauka i umetnosti, Sarajevo 1986.
- Bodenstein, Gustav, Povijest naselja u Posavini god. 1718.-1739, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 19, Sarajevo 1907, 155-190, 359-389.

Sekundarna literatura:

- *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Sarajevo 1988.
- Бабић, Мирко, Томовић Гордана, Старосрпски натписи из Бијељине, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 22, Београд 2004, 81-104.
- Веšлагич, Šefik, Novopronađeni natpisi na stećcima, *Naše starine* 12, Sarajevo 1969, 133-147.
- Шефик Бешлагич, Стећци Мајевице, *Старинар* 20, Београд 1969, 11-22.
- Веšлагич, Šefik, Oblici stećaka, *Radovi ANUBiH* XLIII, Sarajevo 1972, 173-213.
- Веšлагич, Šefik, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
- Веšлагич, Šefik, Novopronađeni natpis na stećku u Gornjoj Međedi kod Gradačca, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 11, Tuzla 1975, 27-31.
- Веšлагич, Šefik, *Stećci - kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
- Динић, Михаило, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955.

- Ercan, Hüseyin Onur, „Tyrk will frid“. Der Friede von Passarowitz aus osmanischer Sicht, u: *Herrschaftspraktiken und Lebensweisen im Wandel. Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, ur. Stefan Seitschek, Elisabeth Lobenwein i Josef Löffler, Böhlau Verlag, WienKöln-Weimar 2020, 45-66.
- Filipović, Nedim, Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni – Zvornički sandžak, u: Filipović, Nedim, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Tešanj 2005, 119-354.
- Fortis, Alberto, *Put po Dalmaciji, s talijanskog preveo Mate Maras*, Zagreb 1984.
- Fortis, Alberto, *Viaggio in Dalmazia*, vol. 2, Venezia 1774.
- Handžić, Adem, Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka, *Članci i građa za istoriju istočne Bosne* 4, Tuzla 1961, 95-151.
- Handžić, Adem, Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku. Prilog istoriji naselja i islamizacije u sjeveroistočnoj Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 12-13 (1962-63), Sarajevo 1965, 45-73.
- Handžić, Adem, Postanak i razvoj Dervente u XVI stoljeću. Prilog istoriji naselja u Bosni, *Prilozi* 10/2, Sarajevo 1974, 111-132.
- Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo 1975.
- Handžić, Adem, Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI v., u: Handžić, Adem, *Studije o Bosni. Historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul 1994, 7-17.
- Kreševljaković, Hamdija, Kapidžić, Hamdija, Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća, *Istorijskopравни zbornik*, sv. 3-4, Sarajevo 1950, 247-260.
- Крстић, Александар, Исаиловић Невен, Јаковљевић Александар, Б(и)ељин(а) – земља, кнештво, архиђаконат, дистрикт, нахија, *Историјски часопис* 66, Београд 2017, 13-54.
- Kruhek, Milan, Pavlović Augustin, Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699) i Požarevačkog (1718) mira, *Croatica christiana periodica* 15, Zagreb 1991, 105-138.
- Kuripešić, Benedikt, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Beograd 2001.

- Kurtović, Esad, Vlasi i stećci, *Slovo Gorčina* 35, Stolac 2013, 79-83.
- Harald Olbrich, Neubearbeitung, *Lexikon der Kunst*. Vol. 5: Mosb-Q, Seemann, Leipzig 1993.
- Lovrenović, Dubravko, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Rabić, Sarajevo 2010².
- Milošević, Ante, *Stećci i Vlasi*, Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture – Split, Split 1991.
- Мргић, Јелена, *Северна Босна 13–16. век*. Историјски институт, Београд 2008.
- Niehr, Klaus, *Die Kunst des Mittelalters II*, Beck, München 2009.
- Павловић, Д. М., *Пожаревачки мир (1718. г.)*, Летопис Матице српске, књ. 207, св. III, Нови Сад 1901.
- Pelidija, Enes, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, Veselin Masleša, Sarajevo 1989.
- Pelidija, Enes, The Influence of the Peace of Passarowitz on Bosnia, u: *The Peace of Passarowitz, 1718*, ur. Ingraо, Charles, Samardžić, Nikola, Pešalj, Jovan, Purdue University Press – West Lafayette, Indiana 2011, 111-130.
- Richter, Eduard, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 17, Sarajevo 1905, 257-413.
- Roksandić, Drago, Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine, *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 3, Zagreb 2007, 62-82.
- Сергејевски, Димитрије, Археолошки налази у Сарајеву и околици, *Гласник земаљског музеја НС* 11, Сарајево 1947, 13-50.
- Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
- Ingraо, Charles, Samardžić, Nikola, Pešalj, Jovan, ur., *The Peace of Passarowitz, 1718*, Purdue University Press – West Lafayette, Indiana 2011.
- Vasić, Milan, Knežine i knezovi timarlje u Zvorničkom sandžaku u XVI vijeku, *Godišnjak društva istoričara* 10, Sarajevo 1959, 247-278.